

## ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՆԱՀԹԱՎԱՅԻՆԵՐԸ XIV—XVIII ԿԿ.

Ճակավին վաղ միջնադարում սկզբնավորված և դարեր շարունակ հարատևած աշխարհասփյուռ հայ գաղթավայրերի գոյությունը հայ ժողովրդի պատմությունն ամբողջացնող ու նրա առանձնահատկությունը բնութագրող կարևոր դործոններից է։ Մայր երկրից պարբերաբար կատարվող զանգվածային արտագաղթերը և գաղթաշխարհի առաջացումը պայմանավորված է եղել Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրության մի շարք յուրօրինակ հանգամանքներով։ Տարբեր պատմական փուլերում տարբեր երանդ ու ծավալ է ունեցել արտագաղթը։ Մի հանգամանք, ուսկայն, տնփոփոխ է մնացել. որքան անապահով ու ծանր է եղել երկրում դրությունը, անքան մեծ չափեր է ընդունել բնակչության արտահոսքը և, ընդհակառակը, խաղաղ շինարարական տարիներին թուլացել ու գրեթե դադարել է այն։

Այս տեսակետից խիստ հատկանշական է սույն՝ չորրորդ հատորն ընդգրկող XIV—XVIII դարերի պատմությունը՝ հաջորդաբար կրկնվող արշավանքների, ավերածությունների և բռնագաղթների ժամանակաշրջանը։ Հիրավի, մոնղոլական տիրապետությանը հաջորդող շրջանն ու Լանկ-Թամուրի ասպատակությունների դժնդակ տասնամյակները և ապա Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի կռիվներն ու երկպառակությունները, պարսկաթուրքական հարյուրամյա պատերազմները, ջալալիների ապստամբական շարժումները քայքայման էին հասցրել հայ ժողովրդի տնտեսությունն ու երկրում ստեղծել կյանքի ու սեփականության անապահով վիճակ։ Բնականաբար, հիշյալ դարերում սկսվում է այնպիսի ուժեղ արտագաղթ, որպիսին չէր եղել վաղ միջնադարում։

Հարկ է նշել, որ զանգվածային արտագաղթի հոսանքն ուղղվում էր հիմնականում դեպի այն երկրամասերը, որոնք ծանոթ էին հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներին դեռևս զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանից։ Ղրիմում, հարավ-արևելյան Եվրոպայի երկրներում, Կ. Պոլսում, Սիրիայի և Իրանի վաճառաշահ քաղաքներում և այլ վայրերում հայկական համայնքներ գոյություն ունեին դեռևս նախորդ դարաշրջանում, մինչև հոծ բնակչություն ունեցող գաղթօջախների ստեղծումը՝ XIV—XVIII դարերում։

Ֆեոդալիզմի վայրէջքի ու հետադիմության այս մոռյլ ժամանակներում ևն ձևավորվել ու հետագա զարգացում ապրել ռուսահայ՝ Աստրախանի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Ղզլարի, Մոզդուկի, ինչպես նաև ավելի երիտասարդ Նոր Նախիջևանի (1779) և Գրիգորիոպոլի (1792) գաղթօջախները։ Նրանք շուտով դառնում են ռուսահայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի կենտրոններ և կարևոր դեր են կատարում հայ և ռուս ժողովուրդների մերձեց-

ման ու փոխըմբռնման գործում, ամեն կերպ նպաստելով օտար բռնակալական լծից Հայաստանի ազատագրմանը:

Այդ նույն ժամանակ են բարգավաճում Արևմտյան Ուկրաինայի, Մոլդովայի ու Լեհաստանի, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայի մյուս երկրների՝ Բուլղարիայի, Վալաքիայի, Հունգարիայի հայ գաղութները:

Նշանակալից դեր են կատարում, մանավանդ, արևելյան երկրների գաղթավայրերը, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի ազգային կյանքով առլեցուն մարդաշատ գաղութը, Զմյուռնիայի, Սիրիայի ու Եգիպտոսի հայ համայնքները:

Նշված ժամանակաշրջանում են կազմավորվում ու զարգանում, միջազգային առևտրում մեծ դեր կատարած, Նոր Զուղա հայաքաղաքի և հեռավոր Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերը: Ինչպես հայտնի է, վերջիններս դարձան քաղաքական ու մշակութային կյանքի, հայ ազատագրական շարժման կենտրոններ:

Սակայն հայ գաղթավայրերի նշանակությունը չի սպառվում աշխարհի տարբեր մասերում ծվարած հայ զանգվածների գոյատևումը ապահովելով կամ թե մայր հայրենիքի հետ ունեցած հասարակական-քաղաքական շփումներով:

Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակի պայմաններում, երբ վերացել էր խաղաղ շինարարական կյանքի ու ստեղծագործական աշխատանքի ամեն մի հնարավորություն, հայ գաղթավայրերը բնականաբար դարձան հայկական տալանտության, գրականության, արվեստի ու ազատագրական մտքի կարևոր կենտրոններ և խոշոր դեր կատարեցին հայ ժողովրդի մշակութային ավանդույթների պահպանման ու զարգացման գործում:

Գաղթավայրերում հայ զանգվածները շփվել են հյուրընկալող երկրների ժողովուրդների հետ, հայ մշակույթը բեղմնավորվել է այդ երկրների մշակութային բարերար ազդեցությամբ, փոխադարձաբար ներգործել նրանց վրա, նպաստել ժողովուրդների փոխըմբռնմանն ու համագործակցությանը: Բավական է թևակոչել հիշել, որ առաջին հայկական տպարանները հիմնվել, առաջին հայ տպագիր գրքերն ու պարբերականները հրատարակվել են Հայաստանից դուրս՝ գաղթաշխարհի տարբեր հանգրվաններում:

Այսպիսով, ուշ միջնադարի հայկական գաղութները առանձնահատուկ դեր են կատարել մեր ժողովրդի պատմության, մասնավորապես նրա հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի բնագավառում: Ահա, նկատի ունենալով այդ հանգամանքները, սույն հատորում հատուկ բաժին է նվիրվում և ընդարձակ տեղ հատկացվում հայ գաղթօջախների պատմությանը:

Ծավոք, հարցի ուսումնասիրության արդի վիճակը հնարավորություն չի ընձեռում ըստ ամենայնի վերհանելու գաղթօջախների պատմությունը:

Թեպետ միշտ էլ գիտակցվել է անառարկելի այն ճշմարտությունը, որ առանց հայ գաղթավայրերի պատմության լուսաբանման հնարավոր չէ մեր ժողովրդի ամբողջական, գիտական պատմության ստեղծումը, սակայն մինչև վերջերս շատ քիչ աշխատանք է տարվել այդ ուղղությամբ: Միայն վերջին տասնամյակում որոշակի հետաքրքրություն արթնացավ հայ գաղթավայրերի նկատմամբ: Սկսված աշխույժ հետաքրքրությունն արդեն տալիս է իր առաջին արդյունքները, հրատարակվել են կամ տպագրության են պատրաստվում առանձին աշխատություններ, ծավալուն հոդվածներ հայ-

կական տարբեր գաղութների վերաբերյալ: Ավելին, փորձեր են արվում ընդհանրացումներ կատարելու: Հրապարակի վրա է Ա. Ալպոյաճյանի հայ գաղթաշխարհի եռահատոր պատմությունը, որում բավական հարուստ փաստական նյութ է կուտակված: Ա. Աբրահամյանը համառոտակի ուրվագծել է աշխարհի տարբեր ծայրերում սփռված ավելի քան երեսուն գաղութների պատմությունը: Հարկավ, նա հնարավորություն չի ունեցել հանգամանորեն հետազոտելու տարբեր գաղթավայրերին վերաբերող բոլոր աղբյուրներն ու նյութերը: և տալ նրանց համակողմանի պատմությունը, մի խնդիր, որ հնարավոր կլինի կատարել առանձին գաղութների խոր ու բազմակողմանի մենագրական ուսումնասիրությունից հետո միայն:

Կատարված դրական աշխատանքը և ստացված արդյունքները միայն սկիզբն են ընթացքի մեջ մտած հայ գաղթավայրերի պատմության ստեղծման մեծ ու կարևոր գործի: Ցայսօր կարևոր շատ գաղթավայրերի մասին տակավին չունենք ամբողջական ուսումնասիրություններ, մի հանգամանք, որ իր բացասական կնիքն է դրել տարբեր երկրների հայ զանգվածների պատմության ընթերցողներին ներկայացվող շարադրանքի վրա: Հաճախ հարկադրված ենք եղել այս կամ այն գաղթավայրը ներկայացնել ոչ այնքան հայ ժողովրդի պատմության մեջ նրա խաղացած դերը հաշվի առնելով, որքան ելնելով տվյալ ոչախի պատմության ուսումնասիրության արդի վիճակից: Դրանով և հեղինակների զրեւածեի տարբերությամբ է պայմանավորված այս բաժնի առանձին հատվածների ծավալի և ընդգրկման անհամամասնությունը: Այսուհանդերձ հատորիս խմբողությունը լիահույս է, որ հայ գաղթաշխարհի պատմությանը նվիրված այս բաժինը, իր թերություններով հանդերձ, կնպաստի XIV—XVIII դարերի հայ ժողովրդի պատմության ամբողջացման, նրա առանձնահատկությունների բացահայտման գործին: